

דוד קושניר

מחוז ירושלים בשלהי התקופה העות'מאנית

Johann Büssow, *Hamidian Palestine: Politics and Society in the District of Jerusalem, 1872-1908*,
Leiden & Boston: Brill, 2011, xxiv + 620 pp.

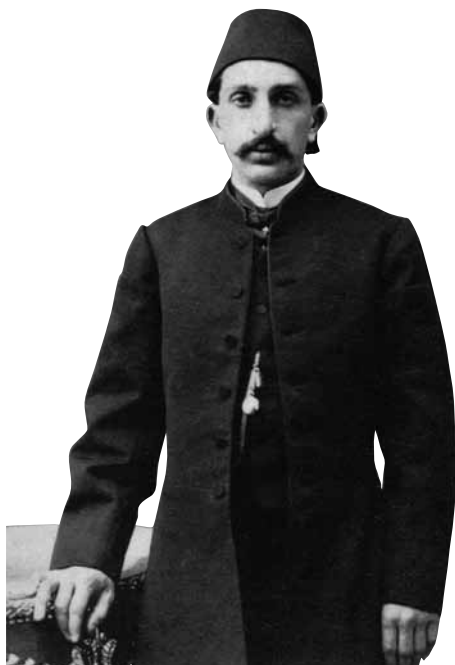
ספר זה דן בתהליכים המרכזיים שעברה החברה הפלסטינית בארץ בשלהי השלטון העות'מאני, ומחברו הוא חוקר גרמני צעיר המשמש עתה כעמית מחקר באוניברסיטת מרטין לותר בהאלה ויטנברג שבגרמניה. כפי שהמחבר מספר בהקדמתו, הוא נמשך לנושא לאחר שבלימודי המזרחנות באוניברסיטה החופשית בכרלין ובאוניברסיטת פרינסטון עמד על העושר העצום של חיבורים על ארץ-ישראל מן הזווית היהודית והאירופית, לעומת החסר בידע ובמחקר על היישוב הערבי והמוסלמי בארץ. עבודת המחקר שקיבל עליו נועדה לתרום למילוי, ולו חלקי, של פער זה. הוא מתמקד – אף כי לא באורח בלעדי – בעילית המוסלמית, ונסמך על מגוון רחב מאוד של מקורות ארכיוניים וספרותיים. מלבד הספרות הקיימת ומקורות ארכיוניים מרכזיים, עות'מאניים ואירופיים, הוא עושה שימוש מרבי בתוצאות מפקדי האוכלוסין שערכו העות'מאנים בשנים האחרונות לשלטונם.

כמו כן הוא מנצל את כל מה שכתבו – כולל זיכרונות אישיים – מושלים עות'מאנים ובני משפחותיהם, פלסטינים וגם כמה אישים יהודים שחיו בארץ. הוא משלב את כל המקורות בשילוב ייחודי של הצגה וניתוח של העובדות ההיסטוריות והניתוחים הסטטיסטיים עם מקרי חקר של אישים ומשפחות על פי המקורות הסיפוריים. הכותרת הראשית של הספר, 'ארץ-ישראל החמידית', איננה משקפת לגמרי את תוכנו, אם כי המחבר מספק הבהרה בכותרת המשנה,

הרעה שבשנת 1872 הוכפפה ירושלים באורח ישר למרכז באיסטנבול – לעומת דעות המאחרות את הצעד הסופי עד 1874. מהלך זה אכן פתח שלב חדש בחיי המחוז ותושביו, באשר זולת השם הפכה ירושלים למעשה לפלך, היחידה המנהלית הגדולה ביותר במערכת הפרובינציאלית. ההתייחסות אל שנים אלו כאל התקופה החמידית איננה נטולת יסוד, לא רק מפני שרובן הגדול היו בתקופה זו, אלא משום שכמה מן התהליכים שאפיינו את תקופתו של הסולטאן עבדול חמיד, ושעיצבו את מדיניותו, ניכרו כבר קודם לעלייתו.

השנתיים הראשונות לשלטון עבדול חמיד היו שנות משבר קשה עבור האימפריה העות'מאנית, והיו בהן בין השאר עימותים מרים עם מורדים בכלקן, מלחמה קשה עם סרביה ומונטנגרו ולאחר מכן עם רוסיה והפסדים טריטוריאליים משמעותיים. השנים הבאות היו ברובן הגדול תקופת שלום חיצוני, ודומה היה שהאימפריה, 'האדם החולה על הבוספורוס', משתקמת בהדרגה מן הפגעים שהלמו בה בשנים הקודמות. עם זאת, בשטח לא נעלמו סימנים שבישרו את הקריסה העתידה לבוא. בצד השאפתנות המסורתית של מעצמות אימפריאליות שונות, ובצד הנוכחות הגוברת של אינטרסים זרים, התחזקו והלכו בקרב האוכלוסייה עצמה תנועות בדלניות למיניהן ובתוכן גם אלו של בני עמים מוסלמיים לא תורכיים, כמו הערבים, האלבנים והכורדים. הסולטאן המשיך במדיניות המודרניזציה המקיפה בממלכתו שפתחו בה קודמיו, וכלפי סכנות ההתבדלות וההתפרקות הללו נקט מדיניות פנים ריכוזית קשוחה ושלטון אוטוקרטי שרדף עד חרמה כל גילוי של אופוזיציה. בד בבד, כדי לשמור על זיקתם ונאמנותם של כלל המוסלמים למדינה, חיזק עבדול חמיד את מוסד הח'ליפות האסלאמית, שנקשר לשושלת העות'מאנית, תמך במוסדות אסלאמיים באימפריה ומחוצה לה,

'פוליטיקה וחרבה במחוז ירושלים', המצביעה על נושא מחקר ביתר בהירות וחדות. הדיון בספר, כפי שמתברר, איננו כולל את המחוזות האחרים של ארץ-ישראל, עכו ושכם. אלה השתייכו עד 1888 לפלך סוריה, שמרכזו היה בדמשק, ולאחר מכן, ועד סוף התקופה העות'מאנית – לפלך בירות. מוקד הדיון הוא מחוז ירושלים, שהשתייך אף הוא לפלך סוריה, אך הופרד מעליו במרוצת השנים 1872-1874 ונוהל מאז בכפיפות ישירה לממשלה המרכזית באיסטנבול. אחד הנימוקים שהמחבר נותן להתייחסותו הספציפית הזו אל מחוז ירושלים כאל פלסטין הוא המעמד המרכזי של המחוז בחיי הארץ, בשל הגידול הדמוגרפי, הצמיחה הכלכלית המואצת והתגברות העניין הבין-לאומי בו. ההפרדה המנהלית שיקפה את החשיבות החדשה שזכו לה ירושלים ומחוז אצל העות'מאנים, חשיבות שנבעה מכך שהאזור הפך בעת ובעונה אחת למוקד של נוכחות ופעילות של גורמים זרים וחבל ספר על גבולה של מצרים האוטונומית. בצעד זה ביקש הממשל לפקח באופן ישיר והדוק על הנעשה במקום רגיש זה, אך הייתה לו כמובן תרומה להעלאת מעמד המחוז לעומת המחוזות האחרים. הרעיון להפוך את ירושלים למרכז פלך גדול שיכלול את כל ארץ-ישראל נדון ואף נוסה פעמים אחדות, אך נדחה בסופו של דבר, מפני שהעות'מאנים לא רצו לגרום להקמת ישות מנהלית-פוליטית שעלולה הייתה לחזק את עמדתם של מי שזממו לפגוע בשלטונם. גם בשאלת התיקוף אין חפיפה מלאה בין ההתייחסות בכותרת לתקופה החמידית (1876-1909) ובין השנים שהספר עוסק בהן בפועל, 1872-1908. שנת הסיום היא שנת מהפכת 'התורכים הצעירים', שסימנה את קץ משטרו של עבדול חמיד, אך השנה הפותחת קדמה בארבע שנים לעלייתו. גם בעניין זה המחבר נשען על נימוק שיסודו במציאות המנהלית. הוא מקבל את

עבדול חמיד השני
(לפני עלייתו
לשלטון, 1868)

ולייחידות הקטנות יותר וכן מועצות עירוניות. ההתפרשות השלטונית הזו הביאה את התושבים, כולל כפריים, לכלל מגע קרוב עם הרשות, ובמקביל חלה התפרשות שלטונית גאוגרפית לאזורים שהיו נעדרי שליטה כזו בעבר.

בחלק השני, 'פוליטיקה יום-יומית', ההסתכלות היא 'מלמטה'; המחבר בוחן בו את השקפותיהם ואת התנהלותם של התושבים אל מול סביבתם, וזאת כאשר עולמם המסורתי היה בדרך כלל סביבתם הטריטוריאלית הקרובה. מעניינים את המחבר במיוחד הקשרים שנטוו בין חלקי האוכלוסייה השונים ובינם לבין העולם החיצוני – אנשי הרשות, קבוצות אחרות באוכלוסייה או בני אזורים אחרים. הוא מבחין במחוז ירושלים בין כמה אזורים משנה, שלהם מאפיינים ייחודיים ברורים, גאוגרפיים, כלכליים וחברתיים. עם אלה הוא מונה את אזור ההר, הנחלק להרי ירושלים ולהרי חברון, ואת אזור מישור החוף, הנחלק לאזור יפו ולאזור עזה, ובכל

וקירב אנשי דת מוסלמים לחצרו. קווי המדיניות הללו ניכרו גם בהתייחסותו של עבדול חמיד לארץ-ישראל, שכאמור זכתה בתקופתו לחשיבות מיוחדת. הארץ לא הייתה מרדנית במיוחד כאזורים אחרים באימפריה ואף זכתה ליציבות פוליטית יחסית, להתפתחות כלכלית מואצת ולעלייה ברמת החיים. אך הממשל הפגין יד קשה כלפי ביטויי מחאה וברלנות אפשריים וטיפח אתרים ומוסדות אסלאמיים שיאדירו את שמה של הסולטאנות-הח'ליפות העות'מאנית.

על רקע כללי זה המחבר מבקש לבחון במיוחד כיצד התגבשו החברה הפלסטינית והעילית הפוליטית בקרבה, כיצד הסתגלו למציאות המתהווה, אילו קשרים קיימו בתוך עצמן, עם הרשות ועם בני אזורים אחרים, ומה הייתה המורשת של התקופה בשנים המאוחרות יותר. לאחר פרק מבוא, שבו הוא סוקר את ההיסטוריוגרפיה הקיימת, מגדיר את המסגרת הקונצפטואלית המנחה אותו, ומציג את המקורות העיקריים למחקרו, הוא מחלק את ספרו לארבעה חלקים. את החלק הראשון, 'פוליטיקה אימפריאלית', הוא מייחד למסגרת המנהלית של מחוז ירושלים מנקודת מבטו של המרכז; הוא בוחן בהרחבה את גלגולי העלייה במעמדו המנהלי של המחוז ואת הלחצים, מכיוונים שונים, שהביאו ל'פשרה' בין שימור מעמדו הקודם כמחוז רגיל ובין הפיכתו האפשרית לפלך גם להלכה. כמו כן הוא מתאר את בניית התשתית המנהלית של המחוז. התפתחות המנהלית של מחוז ירושלים התבטאה, כבמחוזות אחרים, בהסתעפות המנהל לתחומי פעולה רבים ושונים, ובהם גם כאלה שהמדינה לא עסקה בהם קודם לכן, כמתן שירותים לאזרחים ומינויים של פקידים האחראים להם. הרשויות השונות, הצבאית, המנהלית-האזרחית והשיפוטית, בודלו זו מזו, ונוסף על כך פעלו גופים שייצגו את האוכלוסייה במוסדות השלטון, כמו מועצות מנהליות למחוזות

העילית המקומית, שהייתה מגוונת מבחינת רקעה, נכסיה והתפקידים שמילאה, ועם זאת הייתה בעלת השפעה פוליטית כזו או אחרת, והתאפיינה בהיותה עילית של משפחות, שפיתחו סגנון חיים דומה וייחודי. בסוף התקופה החמידית, המחבר מסכם, נמצאו כארבעים משפחות מורחבות כאלו במחוז, הייתה להן שליטה לא פרופורציונלית על משאבים, והיו להן נגיעה וזיקה לרשות העות'מאנית. אל חוג המשפחות הוותיקות, החסינים והח'אלדים, שמוצאן היה באנשי דת (עלמא), חדרו משפחות חדשות כנשאשיבים וכמשפחת אבו ח'ד'רה, לעומת זאת לא שפר גורלם של הברג'ותיים, שעל אף מאמציהם לא הצליחו לחדור למעגל הפנימי של העילית. את העילית של המרכז המחבר רואה במושלים, בפקידים הבכירים ובכל שאר נציגי השלטון המרכזי במחוז. כאן יש מקום להקשות אם נכון לכרוך אותם יחד עם המקומיים. רובם היו בני העילית העות'מאנית. הם גם מילאו כמובן תפקידים פעילים מאוד בפוליטיקה של המחוז, ובמובנים רבים היטשטשו הגבולות בינם ובין בני העילית המקומית. עם זאת אי אפשר לבטל את ההבדלים במוצא, ברקע ובתפקוד בינם לבין בני העילית המקומית, ובסופו של דבר בהיותם נציגי השלטון הם ניצבו מצדו האחר של המתרס. הכללתם יחד מסיטה לדעתי את הדיון מן החברה הפלסטינית עצמה.

החלק הרביעי של הספר מוקדש לתופעת ה'הרחבה של המרחב הפוליטי' במחוז לתחומים חדשים. המחבר דן כאן בהתפתחות אמצעי התחבורה והתקשורת (בכלל זה העיתונות) ומערכת החינוך, בהשלכות של אירועים שונים באימפריה, כמו מרידות וגיוס חיילים, על הפוליטיקה, ובעימות בין ממשל לאופוזיציה במחוז. בסיכום המחבר עומד על המורשת החמידית לדורות הבאים. משפחות העילית שדובר בהן מצאו בתקופת 'התורכים הצעירים' כר פעולה רחב יותר להתבטאות עצמית

האזורים הללו הוא מבחין גם בין העיר המרכזית ובין הכפרים. בחלק זה המחבר משלב לראשונה בהרצאת הדברים ה'כשה' מקרי חקר ספציפיים, הלקוחים במקרה זה מתוך מקורות נרטיביים על אישים ומשפחות. כאשר לאזור ירושלים למשל הוא נשען בין השאר על זיכרונותיו של עמר א-צאלח אלברג'ותי מן הכפר דיר ג'סאנה כדי לתאר את עלייתה של משפחה כפרית לכלל בולטות בין משפחות העילית של המחוז ואת קשריה עם המשפחות הנכבדות העירוניות של ירושלים ועם אנשי הרשות העות'מאנים. בדיון בעיר ירושלים הוא מנתח בהרחבה ובהעמקה את זהות התושבים ברבעים אחרים בעיר על פי נתוני המפקדים, ובודק את מידת האינטגרציה של האוכלוסייה הנוצרית והיהודית באוכלוסייה הכללית. כאשר לאזור הר חברון הוא עוקב אחרי תהליך שילובו של אזור אוטונומי וקשה לשליטה במערכת העות'מאנית. בפרק על מישור החוף, המבוסס בין היתר על זיכרונותיו של יוסף אליהו שלוש, המחבר עומד על ההתפתחות הדרמטית של יפו וסביבותיה מבחינה כלכלית (ענף הפרדסנות, המסחר והנמל) ודמוגרפית, התפתחות שהביאה לעליית העילית העירונית החדשה של בעלי קרקעות ועסקים. גם בעזה הייתה באותה תקופה צמיחה כלכלית, אלא שהיא הייתה תלויה מאוד בחקלאות הבעל של תבואות, והיחסים החברתיים בין בעלי הקרקעות למעבדים במקום לא הגיעו לכלל קרבה. מסקנתו של המחבר בפרק זה היא שיחד עם ההתפתחות החיובית בכל אזורי הארץ, והדמיון ביניהם ככמה מן הפרמטרים שלה, ניכרו גם זרעי פיצול חברתי לעתיד.

בחלקו השלישי של הספר, 'פוליטיקה של העיליות', המחבר עוסק בתהליכים שפקדו את המחוז מנקודת מבטן של העיליות הפוליטיות, ומבדיל בהן בין עיליות מקומיות לעיליות של המרכז. הוא דן בפירוט בשלבי צמיחתה של

למען האמת יש לציין שחריגה זו נובעת לעתים מהיעדר מקורות מוסמכים בנושאים אחדים, אך תוצאתה לפרקים היא התפרשות גדולה מאוד בעניינים מסוימים והשארת חללים ופערים במקומות אחרים. בלי לפרט כאן אציין גם שמתעוררות שאלות על כמה מן הקביעות והניסוחים של המחבר, ופה ושם קיימים אי דיוקים בעובדות.

המחבר כותב בסיום שכל מטרתו בספר הייתה להעמיד מסגרת למחקר ההיסטוריה החברתית של הפלסטינים, ושנותרו נושאים רבים – ומקורות רבים – הטעונים עדיין מחקר יסודי. קביעה זו מפחיתה במשהו מערכה של תרומתו בספר מקיף וחדשני זה. דומה שאין חולק על הצורך להמשיך במחקר החברה הפלסטינית בת התקופה, אך יש להדגיש שהמחבר עשה כאן עבודה יסודית מאין כמוה הן מבחינת הנושאים שהוא מטפל בהם הן מבחינת המקורות שנדרש להם. הוא נכנס לעומק קרביו של מושא המחקר, ומסיק מן המקורות מסקנות שהן בעיקרן נכונות ומבוססות. התוצאה היא עושר גדול של מידע ותובנות שהספר מגיש לקוראים. ויצוין שוב השילוב הייחודי של מקרי חקר ופרקי חיים בספר, המעניק כאמור המחשה נאותה להרצאה ה'יבשה', מבהיר שמדובר בכל מקרה באנשים אמתיים שחיו ופעלו, ומוסיף לספר חיות מרתקת.

וביצרו את מעמדן בציבור הפלסטיני, ובתקופה שלאחריה התרחבה השפעתן לשטחים אחרים בארץ-ישראל שנכללו במנדט הבריטי (שכס ועכו). עם זאת קווי הפיצול הכלכלי-חברתי הוסיפו לפגוע באחדותה של החברה הפלסטינית. במישור אחר, האופי של אזורי ההר ושל תושביהם קבע במידה רבה את גבולות ההתיישבות הציונית בארץ ובסופו של דבר גם את מפת מדינת ישראל. באזורים אלה היו היישובים הערביים יציבים יותר ונגישים פחות לרוכשי קרקעות מאשר במישור החוף ובעמקי הצפון. חותמים את הספר נספחים ובהם כרונולוגיה מפורטת של אירועים במחוז בתקופה הנדונה, רשימות מושלים וממלאי תפקידים אחרים במחוז ובנפות, תקציבי הכנסות והוצאות במחוז בשנים נבחרות וכן נתונים על מטבעות, מחירים ומשכורות.

הספר אינו נקי מחולשות, שחלקן נובעות אולי מהיותו בבסיסו עבודת דוקטור, שלה כללים משלה. הוא מפורט מאוד בכל הנוגע להסברת המתודולוגיה והמינוח, באזכור ספרות המחקר, בהכללת מובאות כלשונן מן המקורות, בהצגת טבלאות, דיאגרמות, גרפים ומפות למיניהם ובשפע אסמכתאות וציורים ביבליוגרפיים. הוא גם מרחיב מאוד את יריעת הנושאים שהוא דן בהם, ובשאיפתו למצות כל מה שרלוונטי לתוכן הוא חורג לפעמים מן הפרופורצייה המתבקשת.